

УДК 94 (477.65) «1880/1914» : 316.343.632 + 314.145
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.4.372>

Ярослав Чабан*

ВІД КАЗАРМ ДО ПРИВАТНИХ САДИБ: ЖИТЛОВІ СТРАТЕГІЇ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ЄЛИСАВЕТГРАДА У 80-Х РР. 19 – НА ПОЧАТКУ 20 СТОЛІТТЯ

Анотація: У статті досліджено житлові стратегії промислових робітників Єлисаветграда кінця 19 - початку 20 ст. На основі комплексного аналізу статистичних даних, архівних матеріалів і періодики визначено основні типи житла робітників і причини та мотивації у його виборі. Проаналізовано співвідношення міського та приміського населення у середовищі промислового робітництва та поширеність механізму «маятникових міграцій». Встановлено, що переважаючою житловою стратегією була оренда житла у міському контурі, проте зафіксовано й поступове зростання частки власників нерухомості. Підкреслено, що ця тенденція особливо поглиблюється після початку забудови Робітничої слобідки (Миколаївки) у 1912 р.

Виявлено та охарактеризовано й інші, менш поширені форми організації житлового простору – робітничі казарми, нічліжки, лікувально-продовольчі пункти, заїжджі двори та «будинки залізниці». Було здійснено і просторовий аналіз локалізації житла промислових робітників 8 найбільших підприємств Єлисаветграда у 1906 р., що дозволило встановити райони та окремі міські локації найбільшої концентрації робітничого населення.

Ключові слова: промислові робітники, повсякдення, побут, житло, житлові стратегії, Ельворті, Єлисаветград

Постановка проблеми. Промислове робітництво Єлисаветграда 80-х рр. 19 - початку 20 ст., як і аналогічні спільноти інших міст Наддніпрянської України, були центральним об'єктом дослідження марксистської генерації істориків. Акцентуючи увагу, перш за все, на ідеологічно заангажованому концепті «класової боротьби», у результатах своїх досліджень представники цієї школи у достатній повноті не висвітлили фактично жодного з вимірів побутового повсякдення промислових робітників міста, включаючи й їх житлово-побутові умови та підходи до їх організації. Цей аспект не знайшов свого відображення й у науковому доробку сучасних дослідників робітничої спільноти Єлисаветграда, тож постає необхідність здійснити спробу комплексного дослідження зазначеної проблематики.

Науково-теоретична та практична значущість. Дослідження вперше присвячене комплексному аналізу житлових стратегій промислових робітників Єлисаветграда та містить обширну статистичну компоненту, що дозволило зробити висновки про структуру робітничого населення за місцем проживання, ступінь поширеності маятникових трудових міграцій і типологію основних житлових форм в ареалі міста. На основі авторських підрахунків, складено карту просторової локалізації житла робітників у територіальному

* Чабан Ярослав Сергійович – аспірант кафедри всесвітньої історії факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3500-5341>; e-mail: y.chaban.asp@kubg.edu.ua

контурі Єлисаветграда за параметрами адміністративного районування та номенклатури локацій із найбільшими показниками їх компактного проживання. Отримані дані можуть слугувати матеріалом для як узагальнюючих праць із соціально-економічної історії України, так і для місцевих регіональних студій, направлених на поглиблення досліджень історичного регіону Єлисаветградщини. Автор виражає надію, що дана публікація стане однією з передумов зародження наукового дискурсу для заповнення «білих плям» в історії промислового робітництва міста.

Метою статті є системне дослідження житлових стратегій промислових робітників Єлисаветграда кінця 19 - початку 20 ст., висвітлення основних форм організації їх житлового простору та виділення чинників і внутрішніх мотивацій, що склали основу вибору характеру робітничого житла.

Огляд літератури та джерел. Висвітлення основних житлових стратегій і форм житла промислових робітників Єлисаветграда 80-х рр. 19 - початку 20 ст. знаходиться на зародковому рівні, обмежуючись поодинокими згадками у томі колективної праці «Історія міст і сіл Української РСР», присвяченому Кіровоградській області¹. У контексті усєї Наддніпрянщини й окремих міст цього ареалу, узагальнений опис житлових умов робітників обробної промисловості висвітлив у своєму дисертаційному дослідженні М.М. Москалюк², чорної металургії – А.В. Копань³, при цьому для регіону Донбасу це питання знайшло виняткове вирішення у працях С.Г. Закірової⁴ та В.О. Кулікова⁵.

Виходячи із зародкового стану висвітлення житлово-побутового виміру повсякдення робітників Єлисаветграда, недослідженими проблемами на сьогодні є поширеність трудових маятникових міграцій населення, що проживало у селах передмість, типологія робітничого житла та закономірності його просторового розміщення в ареалі Єлисаветграду, а також перебіг заснування та заселення власне робітничого району міста – слобідки Миколаївки. Розгляд зазначених аспектів і покладений в основу дослідницьких завдань даної публікації.

Складність обраної проблематики потребувала опрацювання значного корпусу матеріалів різного змістового направлення. Так, фабрично-заводська статистика представлена звітами фабричного інспектора Київського округу за 1885 р. І.О. Новицького та єлисаветградського фабричного інспектора І.О. Дмитрієва за 1901 р. Основним носієм архівних матеріалів для нас виступає Державний архів Кіровоградської області (далі –

¹ Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Кіровоградська область / ред.: Д.С. Сиволап, П.М. Безтака та ін. Київ: АН УРСР, Ін-т історії, 1972. С. 91.

² Москалюк М.М. Обробна промисловість Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.: дис.... д-ра іст. н. / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2011. С. 231, 247.

³ Копань А.В. Повсякденне життя працівників металургійної промисловості України в останній третині XIX – на початку XX ст.: дис.... д-ра філософії у галузі 03 Гуманітар. науки: 032 / Маріупольський державний університет. Маріуполь, 2020. С. 114-120; Демченко А.В. Забезпечення житлом працівників Дніпровського металургійного заводу у с. Кам'янському в контексті їх повсякдення наприкінці XIX – на початку XX ст. *Грані історії*. 2018. Т. 1. С. 170-173. DOI: [https://doi.org/10.61655/2708-1249.1\(9\).2018.170-173](https://doi.org/10.61655/2708-1249.1(9).2018.170-173)

⁴ Закірова С.Г. Підприємницькі стратегії щодо формування житлового фонду Донбасу у XIX – на початку XX століття. *Краєзнавство*. 2017. Т. 3-4. С. 115-123.

⁵ Куліков В.О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870-1917 рр. Харків : Вид-во ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2019. С. 211-226.

ДАКіро), а саме Ф. 1 з анкетними даними робітників заводу Товариства «В.А. Яскульський» у 1909-1911 рр., Ф. 20 з описами окремих міських підприємств та їх житлових споруд, Ф. 78 з санітарними оглядами робітничих казарм, кутів та квартир для бідного населення, списками робітників для виборів до II і IV Державних Дум у 1906 та 1912 рр. й статистичними оглядами району Робітничої слобідки. Окремі документи, пов'язані із її забудовою, містяться й у галереї «Єлісаветград».

Періодика в роботі представлена єлісаветградськими газетами «Голос Юга» (1905, 1909-1912) і «Труд» (1910), щорічником «Весь Єлісаветград» (1909-1911), газетою «Кіровоградська правда» (1957), що містила інтерв'ю робітників-ветеранів міських підприємств. Окремі згадки про процедуру виділення землі на Робітничій слобідці потрапили й у регіональну пресу – газети «Рада» (1909) та «Одесские новости» (1910).

Виклад основного матеріалу. Логіка вибору житла у представників спільноти промислових робітників Єлісаветграда варіювалася в залежності від кількох факторів – просторового походження, запланованої тривалості роботи та матеріального становища. Перш за все розглянемо узагальнену життєву стратегію на прикладі представників селянства передмістя, що формували основний кістяк прийшлого робітництва.

Таблиця 1.

Частка робітників на підприємствах Єлісаветграда, що проживали в місті або здійснювали щоденний трудовий трансфер до нього з сіл передмістя на момент елекційного перепису 1906 р.⁶

Назва підприємства	Частка робітників, що жили... (%)	
	В місті	В селі
Машинобудівний завод Товариства «В.А. Яскульський»	92,00	8,00
Машинобудівний й чавуноливарний завод А.Л. Шкловського	89,86	10,14
Парові вальцеві розсувні млини А.Д. Барського і Сина	84,44	15,56
Машинобудівний завод К.К. Краузе	71,43	28,57
Завод с/г машин П.І. Кеслера	100,00	0,00
Завод с/г машин товариства «Е. Бургард і К.»	90,48	9,52
Типографія Марка Абрамовича Гольденберга	100,00	0,00
Завод с/г машин Р. і Т. Ельворті	91,63	8,37

Хоча частка промислових робітників селянського походження на початку 20 ст. й поступово збільшувалася, просторова локалізація житла дозволяє стверджувати про домінування практики проживання представників робітництва в адміністративному

⁶ Статистику промислового робітництва старше 25 років за місцем проживання у 1906 р. пораховано за: Список рабочих завода Яскульского, Шкловского, Бургарда и др. предприятий, которые от роду не менее 25 лет. 1906-1909. ДАКіро. Ф. 78 Єлісаветградська міська управа, м. Єлісаветград Єлісаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 1-22зв.; Список мастеровых и рабочих завода Р. и Т. Эльворти от 25-и летнего возраста: в связи с составлением списков выборщиков избирателей в Государственную Думу. 1906. ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1-27.

контурі Єлисаветграда, тож селянство переважно здійснювало трудову міграцію в місто з подальшою орендою нерухомості на сезонній, або й постійній основі. Так, за матеріалами елекційних переписів робітників для виборів до II і IV Державних Дум, у 1906 р. серед осіб старше 25 років 91,13% проживали в місті і лише 8,87% відповідно – у сільській місцевості, не пориваючи зв'язок із родинами та роботою на землі. Варто наголосити, що на низці підприємств показник робітників, що проживали в місті, перевищував 90% – зокрема, на заводах Товариства «Е. Бургард і К.» (90,48%), «Р. і Т. Ельворті» (91,63%), Товариства «В.А. Яскульський» (92%), а на підприємстві П.І. Кесслера та типографії М.А. Гольденберга – 100% (табл. 1).

Хоча подібна житлова стратегія і потребувала значних фінансових затрат, на перший план у виборі міста в якості життєвого простору, вочевидь, виходила елементарна близькість до роботи. В умовах суворості дисциплінарних стягнень на промислових підприємствах Єлисаветграда, час трансферу до роботи був критично важливим для заробітку їх персоналу. Таким чином, віддаленість житла від виробництва, у разі частих запізнень і накладань подібних штрафів, могла підривати будь-яку економічну вигоду від подібного працевлаштування. Варто наголосити і на потенційній можливості для робітників-селян змінити свій соціальний статус, інтегруючись до міської спільноти, але це ставало можливим лише у випадку просторового трансферу до міста на постійній, а не сезонній основі.

Водночас, частина робітників селянського походження обирала поєднувати життя у селі з роботою на фабрично-заводських закладах Єлисаветграда. Це своєрідний приклад осіб, що в умовах прогресуючої кризи станової структури суспільства, не завершили процедуру станового переходу, поєднуючи в собі пасторальну традицію й окремі риси модерного, міського укладу життя та трудової діяльності. Реалізація стратегії подібних «*маятникових міграцій*» була раціональною для найближчих сіл приміського контуру (табл. 2).

Таблиця 2.

Номенклатура сіл передмістя Єлисаветграда та частка їх жителів в структурі промислових робітників міста, що здійснювали щоденний трудовий трансфер у 1906 р.⁷

Назва населеного пункту сільського типу	Віддаленість від Єлисаветграда, верст	Частка осіб-вихідців з населеного пункту в структурі всіх позаміських робітників, %
Балашівка	2	38,04
Лелеківка	5	21,7
Арнаутівка (Еммануелівка)	3	8,7
Велика Мамайка	7	7,61

⁷ Пораховано та подано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 1-25; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1-27; Список населених мест Єлисаветградского уезда Херсонской губернии на 1894 год: приложение к отчету Єлисаветградской уездной земской управы за 1894 г. Єлисаветград: Тип. Гольденберга, 1895. С. 14, 64, 65, 67.

Підкреслюємо, що серед персоналу машинобудівного заводу Товариства «В.А. Яскульський» у 1909-1911 рр. проглядається схожа тенденція – 82,15% міських і 17,85% – сільських жителів. Найбільше робітниче представництво на підприємстві – з сіл Лелеківка (72,73%) та Балашівка (18,18% всіх робітників підприємства, локалізованих у сільській місцевості)⁸.

У 1912 р. вже 20,72% всіх робітників підприємств, охоплених елекційним переписом, здійснювали щоденний трудовий трансфер з сіл проживання до місця роботи, що наводить на висновок про прогресуючу періурбанізацію селянського передмістя Єлисаветграда. Зокрема, на заводі землеробських машин Ф.К. Кличка частка таких робітників серед вікової групи 15-18 р. досягала 45%, а на чавуноливарному та машинобудівному заводі Т. Шопинського – 53,85% представників всіх вікових груп (табл. 3).

Таблиця 3.

Частка робітників на підприємствах Єлисаветграда, що проживали в місті або здійснювали щоденний трудовий трансфер до нього з сіл передмістя на момент елекційного перепису 1912 р.⁹

Назва підприємства	Частка робітників, що жили... (%)	
	В місті	В селі
Фабрика с/г машин Д. Могилевського та Г. Ломазкіна	91,18	8,82
Машинобудівний та чавуноливарний завод А.Л. Шкловського	84,50	15,50
Завод землеробських машин Ф.К. Кличко (15-18 р.)	55,00	45,00
Завод землеробських машин Ф.К. Кличко (>18 років)	70,27	29,73
Чавуноливарний та механічний завод І.Д. Козубського	66,15	33,85
Завод с/г машин Товариства «Е. Бургард і К.»	77,14	22,86
Паровий вальцевий млин М.А. Барського	75,00	25,00
Типографія Марка Абрамовича Гольденберга	100,00	0,00
Чавуноливарний і механічний завод Ізраїля Марковича Гомберга	90,77	9,23
Завод Товариства «В.А. Яскульський»	73,68	26,32
Чавуноливарний і машинобудівний завод Т. Шопинського	46,15	53,85
Завод с/г машин Товариства «Р. і Т. Ельворті»	89,37	10,63

Звертаємо увагу, що у 1912 р. поступово проглядається й зворотна тенденція до інтенсифікації переїзду селян у просторовий контур Єлисаветграда, пов'язана з відведенням муніципальної землі під новий район – Робітничу слобідку, також відому як Миколаївка, або Романівка. Як результат, частина робітників, перш за все – без власної нерухомості та сімейна, – отримала ділянки для будівництва власного житла та можливість повністю інтегруватися у міську спільноту Єлисаветграда, а фактор станового походження при цьому

⁸ Список рабочих завода с указанием анкетных данных. 1909-1911. ДАКірО. Ф.1 Єлисаветградський машинобудівний та чавуноливарний завод товариства «В.А. Яскульський», м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1-54.

⁹ Статистику промислового робітництва всіх вікових груп за місцем проживання у 1912 р. пораховано за: Списки рабочих фабрик и заводов. 1912. ДАКірО. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 2-153.

відходив на останній план або й взагалі не враховувався. Однак, елекційний перепис робітників 1912 р., вочевидь, відносно слабо відобразив процес набуття нерухомості, так як капітальне житлове будівництво на раніше неосвоєних територіях могло розтягуватися на тривалий період.

Отже, практика щоденного селянського трудового трансферу, хоча й існувала у робітничому середовищі Єлисаветграда як одна з інклюзивних життєвих стратегій, при цьому все ж була відносно малопоширеною формою пристосування до промислового трудового укладу. З цієї причини повсякдення середньостатистичного робітника фабрично-заводського підприємства все ж проходило під знаком міського життя, що відкривало перед ними різні варіанти в організації власних житлових умов.

Найдоступнішим місцем проживання для промислових робітників Єлисаветграда, перш за все сезонних, – були робітничі казарми на підприємствах. Використання подібних житлових приміщень входило до умов найму робітника, а їх оплата покладалася в логіку формування розцінок за роботу та, відповідно, і кінцевих заробітних плат. За нашими підрахунками, станом на 1885 р. таким житлом користувалося 15% робітників машинобудівних і механічних заводів, 20% персоналу типографій і 25% – екіпажних майстерень¹⁰.

У 1900 р. подібні форми проживання використовувалися лише на двох підприємствах Єлисаветграда – пивоварних заводах Г.І. Зельцера та Г.Г. Лайєра¹¹, однак умови життя, створені власниками, були близькими до нестерпних. Фабричний інспектор І. Дмитрієв у своєму звіті наголошував, що казарми місцевих пивоварних заводів «...погано вентилюються та мають загалом, нерозділені перегородками нари, забезпечені замість тюфяків тонкими циновками»¹².

У 1902 р. житлове приміщення для робітників існувало й на заводі Товариства механічного виробництва цегли – це була одноповерхова споруда площею 16,8 саж² (76,6 м²) та об'ємом 16,8 саж³ (162,3 м³). Внутрішній простір розділявся 2 цегляними перегородками на 3 кімнати – вочевидь, 2 житлових приміщення та кухню. З нашої точки зору, така схема була покликана сепарувати чоловіків і жінок, що часто знаходили роботу саме в цегельному виробництві Єлисаветграда. Споруда мала 5 вузьких вікон (усього 0,8 м²), що спричиняло недостатню природню освітлюваність і не дозволяло повноцінно провітрювати кімнати. Стеля була дерев'яною та відносно низькою (1 саж., або 2,13 м), як результат – постійна затхлість повітря, перегрівання приміщення влітку та накопичення вологи у холодний час року. Підлога та дах теж були дерев'яними, а самі приміщення ніяк не опалювалися¹³.

На нашу думку, така споруда за санітарними нормами могла вмістити не більше 16 робітників і слугувала радше сезонним, ситуативним житлом для пришлого персоналу, аніж повноцінною робітничою казармою. Це можна пояснити й характером виробництва

¹⁰ Пораховано за: Отчет фабричного инспектора Киевского округа за 1885 г. инженер-технолога И.О. Новицкого. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1886. С. 98-99, 146-153, 160-163.

¹¹ Дмитрієв І. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность г.Елисаветграда в 1901 году. Елисаветград: Лито-Типография Ш. Бахмутс. и А. Калуж., 1903. С. 23.

¹² Ibidem.

¹³ Подробное описание кирпичного завода владельцев Бомфельда, Бреля, Лившица, Тристанецкого и Сейдера, г. Елисаветград. ДАКіро. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 18.

на підприємстві, що велося лише 5 місяців на рік¹⁴ – в теплу пору року, коли, відповідно до місцевих звичаєвих практик, відбувався будівельний сезон.

Аналогічна казарма для проживання робітників була збудована і на винокурному, ректифікаційному та спиртоочисному заводі братів Л. і П. Долинських, однак, у порівнянні з описаною вище, вона якісно відрізнялася плануванням і характером будівництва. Це була одноповерхова капітальна споруда площею 12,19 саж² (55,3 м²) та об'ємом 24,38 саж³ (235 м³) з високою стелею (понад 4 м) та дахом, покритим залізом. Стіни були збудовані з цегли й оштукатурені як ззовні, так і всередині. Приміщення освітлювалося через 7 більш широких вікон (1,93 м²), підлога була викладена плиткою. Житловий простір розділявся дерев'яною перегородкою на дві кімнати – вочевидь, більшу за площею житлову та меншу, що виконувала роль кухні та їдальні. Для житлових потреб робітників використовувалися 2 варистих печі та 1 голландка для отоплювання житлового приміщення¹⁵. Приходимо до висновку, що відповідно до діючих санітарних норм, у такій робітничій казармі могли проживати одночасно до 24 дорослих робітників. У 1911 р. спеціальна споруда казарменого типу існувала й при макаронній фабриці та механічній майстерні С.-М. Гомберга¹⁶, однак відомості про її характеристики відсутні.

Можливість проживання робітників у подібних казармах критично залежала і, як результат, суттєво гальмувалася самими підприємцями, що здебільшого намагалися ухилитися від обов'язку побудови житла для пришого персоналу. Найбільш часто вживаним аргументом у цьому контексті була теза про те, що на підприємстві працюють виключно місцеві робітники, або що при наймі критерій необхідності житла не обговорювався. Показовим у цьому сенсі є огляд цегляних підприємств, здійснений санітарним лікарем Єлисаветграда у 1899 р. – як результат, міська управа зобов'язала власників Бонфельда, Караманенка, Гугеля та Добровалова звести приміщення для проживання робітників, а Гольдрееера – розширити вже існуючі робітничі казарми на його заводах у передмістях Биковому та Озерній Балці¹⁷. Один з підприємців – Д. Караманенко, – не визнав свою провину, а в записці адресованій міській Управі пояснив: «пришлих робітників на моему заводі не буває, а наймаю місцевих жителів, які живуть у місті... тому й побудова такого приміщення є зовсім зайвою та непотрібною»¹⁸.

Під час санітарного огляду у 1903 р. на цегляному заводі Міської управи для 8 пришлих робітників не виявилося житла, а на підприємствах Бакка, Тростянецького, Хайї Бардах були повністю відсутні приміщення для них¹⁹. Санітарний лікар вказав на необхідність їх побудови, при цьому в якості обов'язкових умов було висунуто санітарні

¹⁴ Ibid. Арк. 10зв.

¹⁵ Подробное описание паровой мукомельной мельницы, винокурного, ректификационного заводов братьев Долинских. ДАКіро. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 472. Арк. 17.

¹⁶ Подробное описание макаронной фабрики и механической мастерской С.-М.В. Гомберга, г. Елисаветград. ДАКіро. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 2.

¹⁷ Отношения Санитарного врача городской Управы и переписка о санитарном осмотре прачечных, кирпичных заводов г. Елисаветграда. О санитарном состоянии городских прачешных, кирпичных заводов. ДАКіро. Ф. 78. Оп. 7. Спр. 153. Арк. 22зв.

¹⁸ Ibid. Арк. 24-24зв.

¹⁹ О санитарном осмотре прачешных заведений в городе и кирпичных заводов за 1903 год. ДАКіро. Ф. 78. Оп. 7. Спр. 190. Арк. 6.

норми в 1 саж² простору на особу й відсутність двоповерхових нар²⁰. У відповідь завідуючий цегельнею Б.М. Тростянецький заявив: «всі робітники в мене на заводі договорені тільки для робіт, і ніякі квартири я їм давати не маю, так як вони договорені зі своїми...». Інша власниця підприємства цього ж профілю – Хайя Лейбівна Бардах, – у заяві до міської управи пише, що всі робітники її заводу мають квартиру, і після роботи йдуть додому, тому мати окреме приміщення з нарами вона вважає надлишковим²¹. Подібні відозви, здебільшого, не були правдивими, так як цегельне виробництво було однією з головних галузей працевлаштування низькокваліфікованого пришлого робітництва.

Можемо констатувати, що станом на початок 20 ст. найбільші підприємства Єлисаветграда у сферах сільськогосподарських знарядь, механічного виробництва, типографської справи та млинарства повністю відійшли від практики забезпечення робітників житлом на виробництві. Серед електорального реєстру робітників 1906 р. лише 4²², а у 1912 р. – 3 особи відповідно проживали при підприємствах²³. Поодинокість таких випадків вказує на їх залученні, перш за все, в якості охоронного персоналу, що виконував свою роботу позмінно протягом всього дня або ж лише вночі.

У схожих за організацією умовах проживали і сезонні робітники, що користувалися спеціальними пунктами для прийшого робітництва, нічліжними будинками та притулками при благодійних організаціях. Опис лікувально-продовольчого пункту, що існував в Єлисаветграді з 1892 р. на Ярмарковій площі біля залізничного вокзалу, залишив земський санітарний лікар М.І. Тезяков. Це була велика кам'яна холодна споруда казарменого типу із довжиною до 15 сажнів (близько 32 метрів). З одного кінця будівлі розміщувалася комірчина та кухня із 2 котлами для приготування їжі, з іншого – амбулаторія та кімната фельдшера, а в середній частині знаходилися нари для відпочинку та ночівлі кількох десятків осіб. Вода для пиття підвозилася міською пожежною командою, у дешевій їдальні видавалися обіди, а амбулаторія надавала безкоштовну медичну допомогу²⁴. У 1905 р., коли у цьому будинку в пік аграрного сезону розмістили кухню для Донського полку, 100 осіб в день закриття і 200 – після, – опинилися без даху над головою²⁵. Хоча це приміщення використовувалося перш за все для очікування найму прийшлими сільськогосподарськими робітниками, можемо припустити, що там могла проживати та їх частина, що вибрала в якості короткотривалої зайнятості міську промисловість.

В якості гіпотези, хочемо зазначити, що в Єлисаветграді для прийшлих промислових робітників могли існувати окремі споруди колективного типу. На подібне припущення наводить сконцентрованість промислового сезонного робітництва навколо залізничної інфраструктури, що проглядається особливо фактурно у матеріалах анкет персоналу заводу Товариства «В.А. Яскульський» у 1909-1911 рр. Так, одразу 8 робітників підприємства

²⁰ Ibid. Арк. 13зв.

²¹ Ibid. Арк. 14зв.

²² ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 10зв., 22; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 17зв.

²³ ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 25, 30.

²⁴ Тезяков Н.И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии (По материалам лечебно-продовольственных пунктов в 1893-1895 г.г.). XIII съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии в г. Херсоне (10-18 октября 1895 года). Херсон, 1896. С. 50.

²⁵ Город и земство. Голос Юга. 1905. 19 июля. С. 3.

проживали саме тут: харківський міщанин Борис Христіанович Квікер (15 р.) жив при залізничній водокачці, а через рік – у «будинку залізниці» біля Балашівського залізничного моста, селянин з Аджамської волості Афанасій Васильович Раїна (17 р.) мешкав у «будинку залізниці» біля Петропавлівської церкви, а селяни Великовисківської волості Тимофій Кривой (16 р.), Суботинської волості Чигиринського повіту Київської губернії Іван Володимирович Лук'янов (27 р.), Піківської волості Вінницького повіту Подільської губернії Василь Ісидорович Зюбанов (17 р.) та його брат Іван (20 р.) і новопраський міщанин Микола Платонович Швайко (16 р.)²⁶ – у «казенному будинку» при вокзалі (паралельно використовується назва «будинок залізниці», що вочевидь вказує на ту ж саму споруду). При цьому, чи ототожнюється зазначена будівля з лікувально-продовольчим пунктом для аграрного приїжджого робітництва, залишається незрозумілим.

Використання нічліжних притулків і заїжджих дворів серед промислових робітників Єлисаветграда було малопоширеним явищем, що практикувалося винятково сезонними працівниками, точніше тією частиною з них, що мали намір працювати на фабрично-заводському підприємстві кілька тижнів або лише розвідати умови роботи й оплати. Відомо, що станом на 1914 р. в місті існувало три благодійних нічліжних притулки та вісім заїжджих дворів²⁷. У 1912 р. неповнолітній робітник заводу Ф.К. Кличка Леонтій Федосійович Сусенко²⁸ жив у притулку при Єлисаветградському благодійному товаристві – це будівля на Архангельській вулиці, розрахована на 60–80 осіб і вартістю проживання у 5 копійок за ніч²⁹ з вечерею та чаєм зранку. Внутрішня організація житлового простору на цьому закладі не відрізнялася від прийнятого у подібних установах – приміщення було обставлене нарами з тюфяками³⁰. Нічліжки ж, що належали приватним особам, розміщувалися у районі Старого базару й у контексті гігієни не витримували жодної критики, слугуючи причиною міських епідемій³¹. Зберігся і поодинокий факт проживання робітника на заїжджому дворі – так, у лютому 1909 р. постоялець такого закладу, селянин з Білогірської волості Київського повіту однойменної губернії, Федосій Олексійович Олейніков (30 р.) пропрацював на заводі Товариства «В.А. Яскульський» в якості ливарника лише один день³², після чого, вочевидь, виїхав додому, не будучи задоволеним умовами роботи.

Ще більшими незручностями супроводжувалося проживання робітників Єлисаветграда просто серед виробничих приміщень. Фабрично-статистичний звіт за 1901 р. свідчить, що майстрині та їх учениці на кравецьких підприємствах міста, через відсутність спеціально обладнаного приміщення, жили прямо у майстернях без будь-якої вентиляції. Така ж ситуація спостерігалася у деревообробній галузі: столярно-меблеві підприємства, дуже тісні та брудні, склалися з 5–6 осіб, які жили прямо в майстерні, тому «робітник, закінчивши роботу, тут же на верстатах та особливих помостах розміщається на

²⁶ ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 13зв.-14, 19зв.-20, 28зв.-29, 30зв.-31, 33зв.-34, 36зв.-37, 39зв.-40, 52зв.-53.

²⁷ Поліщук В.В. Про що писали Єлисаветградські газети. Кіровоград, 2015. С. 162.

²⁸ ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 12зв.

²⁹ «Весь Єлисаветград»: Справ. и адрес. кн.... на 1911 год. Єлисаветград: Тип. Х.Ш. Немировского, 1911. С. 180.

³⁰ Пауштин А.Н. Исторический очерк г. Єлисаветграда. Єлисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. С. 139.

³¹ «Весь Єлисаветград»... 1911. С. 180.

³² ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 16зв.-17.

ночівлю»³³. Однак подібна практика на початку 20 ст. була характерна лише для закладів, що відповідно до рівня організації праці та її обсягів все ще тяжіли до ремісничої, а не до фабрично-заводської форми виробництва, тоді як на останніх подібні практики не зустрічалися.

Хоча колективне проживання у спеціальних житлових спорудах на підприємствах або й безпосередньо серед виробничих приміщень було найбільш прийнятним для малозабезпеченого персоналу, все ж основною формою проживання середньостатистичного робітника у просторовому контурі міста була оренда житлового фонду (табл. 4).

Таблиця 4.

Частка робітників підприємств Єлисаветграда у 1906–1912 рр., що орендували житло в місті чи селах передмістя³⁴

Назва підприємства	Частка робітників-орендаторів житла, %		
	1906	1909-1911	1912
Чавуноливарний і механічний завод Товариства «В.А. Яскульський»	52,00	52,94	47,37
Чавуноливарний та машинобудівний завод А.Л. Шкловського	55,07	-	69,77
Парові вальцеві розсувні млини А.Д. Барського і Сина	71,11	-	58,33
Машинобудівний завод К.К. Краузе	66,67	-	-
Завод сільськогосподарських машин П.І. Кеслера	61,54	-	-
Завод с/г машин Товариства «Е. Бургард і К.»	45,24	-	44,76
Типографія М.А. Гольденберга	84,21	-	88,46
Завод с/г машин Р. і Т. Ельворті (з 1908 р. – Акціонерне товариство)	67,49	-	48,50
Фабрика с/г машин Д. Могилевського та Г. Ломазкіна	-	-	67,65
Завод землеробських машин Ф.К. Кличко (15–18 р.)	-	-	75,00
Завод землеробських машин Ф.К. Кличко (>18 років)	-	-	72,97
Чавуноливарний і механічний завод І.Д. Козубського	-	-	44,62
Чавуноливарний та механічний завод І.М. Гомберга	-	-	41,54
Чавуноливарний та машинобудівний завод Т. Шопинського	-	-	26,92

Наші підрахунки на основі електоральних реєстрів свідчать, що частка орендарів нерухомості серед робітників найбільших підприємств Єлисаветграда у 1906–1912 рр.³⁵ мала тенденцію до поступового скорочення – з 64,91% до 52,94%, або від 666 до 603 осіб. На низці підприємств цей показник у 1906 р. був вищим за середній – зокрема, на машинобудівному заводі К.К. Краузе – 66,67%, заводі сільськогосподарських знарядь «Р. і Т. Ельворті» – 67,49%, паровому млині «А.Д. Барський і Син» – 71,11%, а найбільший – на типографії М.А. Гольденберга, – 84,21%. На машинобудівному заводі Товариства

³³ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 14–16.

³⁴ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 1–25; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1–27; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 1–153; ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1–54.

³⁵ В елекційний список для виборів Державної Думи 1906 р. вносилися лише робітники старше 25 р., а в 1912 р. – 15 років.

«В.А. Яскульський» у 1909-1911 рр. 261 робітник підприємства (52,94%) не мав власного житла в місті та винаймав його у місцевих домовласників. У 1912 р. найвищий показник орендарів сягав 74% на заводі сільськогосподарських машин Ф.К. Кличка (Клочка) та 88,46% – як і в попередньому періоді, на типографії М.А. Гольденберга.

Не викликає сумнівів твердження, що значна частина робітників не могли собі дозволити винаймати окрему квартиру чи будинок, оскільки їх вартість була непід'ємною для заробітку середньостатистичного робітника. Орендні ціни на нерухомість в Єлисаветграді на початку 20 ст., виходячи зі сповільнення житлового будівництва та поступового збільшення населення міста, вирізнялися дорожнечою – у середньому, 6 руб. у 1904 та 10 руб. у 1910 р. за одну кімнату на місяць, або 17-20 руб. за двокімнатну квартиру з кухнею станом на 1909 р.³⁶ Для порівняння, заробітна плата кваліфікованого робітника машинобудівного та чавуноливарного заводу А.Л. Шкловського у 1908 р. складала лише 40,5 руб. на місяць³⁷. Аналогічні тенденції ціноутворення були характерними і для приватних будинків.

Єдиною можливістю винаймати житло в цих обставинах було співжиття кількох робітників на одній невеликій житловій площі, що оформилося у традицію колективного найму квартири або окремої кімнати. Останню домовласники або й самі робітники, що не могли оплачувати житло самостійно, ділили на декілька «кутів», відділених один від одного шторою або перегородкою. Здебільшого, житловий простір складався виключно з ліжка та місця для речей. Умови життя у таких «кутах» часто були незадовільними: так, санітарний лікар Єлисаветграда в 1900 р. відвідав квартири для бідного люду та кути Савчука й засвідчив, що вони являють собою цілком не ремонтвані, старі, сирі та покошені землянки з погнутими стелями, що становили небезпеку для жителів³⁸. У квартирах Хаїмова на Великій Биківській вулиці спостерігалася схожа ситуація – одне з жител знаходилося у сирій землянці з покошеними стінами без влаштованих вигрібної та смітцевої ям³⁹.

Квартири та кути Твердоступа на Великій Биківській вулиці, що часто зустрічаються в елекційних реєстрах й, очевидно, слугували популярним серед робітників місцем проживання, описуються оглядачами санітарної комісії ще більш повно: приміщення низькі та вузькі, знаходилися в двох розвалених землянках, одна з них мала перекошену стіну та вікна. Для опалення використовували чавунні плитки та звичайні залізні котелки, в які набирали окуп для підтримання температури у приміщенні. У дворі розміщувалися відкрита вигрібна яма й тут же – стічна канава⁴⁰. Окрім нестерпності таких умов життя й негативного впливу на стан здоров'я робітників, колективний підхід в організації житлових умов мав ще один наслідок – неможливість для них завести родину або перевезти її в місто

³⁶ Вартість оренди житла в Єлисаветграді порахована за: Города России в 1904 году / Центр. стат. ком. М.В.Д. Санкт-Петербург: типо-лит. Ныркіна, 1906. С. 0116; Города России в 1910 году... 1914. С. 589; «Весь Єлисаветград»... 1909. С. 153.

³⁷ Расчетная книга рабочих завода. 1908. ДАКіро. Ф. 2 Єлисаветградський машинобудівний завод землеробних знарядь товариства Шкловського, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1-392.

³⁸ О санитарном осмотре квартир и углов для бедных, принадлежавших частным лицам. ДАКіро. Ф. 78. Оп. 7. Спр. 165. Арк. 1-13в.

³⁹ Ibid. Арк. 11.

⁴⁰ Ibid. Арк. 14.

із сільської місцевості, так як виключна тіснота такого житлового простору, відсутність будь-яких зручностей, як і будь-якої інтимності, не залишали можливості для цього.

На протипагу оренді житлового простору, частка робітників, що мали власне житло, на початку 20 ст. поступово зростала (табл. 5).

Таблиця 5.

Частка робітників підприємств Єлисаветграда у 1906–1912 рр., що мали власне житло в місті чи селах передмістя⁴¹

Назва підприємства	Частка робітників з власним житлом, %		
	1906	1909-1911	1912
Чавуноливарний і механічний завод Товариства «В.А. Яскульський»	48,00	45,03	52,63
Чавуноливарний та машинобудівний завод А.Л. Шкловського	43,48	-	29,46
Парові вальцеві розсувні млини А.Д. Барського і Сина	20,00	-	39,58
Машинобудівний завод К.К. Краузе	33,33	-	-
Завод сільськогосподарських машин П.І. Кеслера	38,46	-	-
Завод с/г машин Товариства «Е. Бургард і К.»	54,76	-	55,24
Типографія М.А. Гольденберга	10,53	-	3,85
Завод с/г машин Р. і Т. Ельворті (з 1908 р. – Акціонерне товариство)	31,55	-	50,83
Фабрика с/г машин Д. Могилевського та Г. Ломазкіна	-	-	32,35
Завод землеробських машин Ф.К. Кличко (15-18 р.)	-	-	15,00
Завод землеробських машин Ф.К. Кличко (>18 років)	-	-	25,68
Чавуноливарний і механічний завод І.Д. Козубського	-	-	32,31
Чавуноливарний та механічний завод І.М. Гомберга	-	-	56,92
Чавуноливарний та машинобудівний завод Т. Шопинського	-	-	73,08

Наші підрахунки свідчать, що в 1906 р. 347 робітників у віці старше 25 років – 33,82% всіх осіб, занесених до електорального перепису, – мали власну нерухомість. При цьому найбільше таких осіб було серед персоналу заводу сільськогосподарських знарядь Товариства «Е. Бургард і К.» – 54,76%, а найменше – на типографії Марка Абрамовича Гольденберга – лише 10,53%. На заводі «Р. і Т. Ельворті» своїм житлом послуговувалися лише 230 осіб (31,55%). Деяко краще цей параметр піддається аналізу на прикладі машинобудівного заводу Товариства «В.А. Яскульський» завдяки збереженості корпусу анкетних даних в поєднанні з репрезентацією робітництва цього підприємства в електоральній статистиці. У 1906 р. 48% робітників підприємства старше 25 років, у 1909-1911 рр. – 45,03%, а в 1912 р. – вже 52,63% робітників всіх вікових груп володіли власним житлом у міському контурі Єлисаветграда або у навколишніх селах. Станом на 1912 р. середній показник власників нерухомості серед промислового робітництва міста склав вже 44,69% всіх суб'єктів перепису (509 осіб), при цьому на практиці він міг бути більшим через

⁴¹ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 1-25; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1-27; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 1-153; ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1-54.

слабку інформативність джерела по відношенню до персоналу заводу Ельворті як найбільшого підприємства міста.

Окремо потребує розгляду такий вид співжиття, як проживання робітника у будинку батьків. У 1906 р. серед робітників, старше 25 років, таких зареєстровано лише 7, й всі – на заводі Ельворті: у батька – міщани Макарій Ксенофонтівч Бібик, Андрій Федорович Булгаков, брати Федір і Терентій Івановичі Бевзенки, селяни с.Балашівка Андрій Кирилович Богатирьов і с.Арнаутівка Євтихій Павлович Безрукавий, а у матері – новопразький міщанин Василь Петрович Колосов⁴². У 1912 р. головним осередком таких робітників є вже чавуноливарний і механічний завод Козубського – 14 осіб (22% всього персоналу), з них 15 – селяни сіл Балашівка, Лелеківка та Черняхівка. На противагу цьому, на заводі Ельворті таких робітників налічувалося лише двоє – міщанин Олексій Климентович Войнаров (27 р.) і селянин с.Лелеківка Семен Логінович Баєнко (30 р.)⁴³, однак така статистична картина не відображає реальної репрезентації цієї групи на підприємстві через специфіку інформативності джерела. Загалом же, співжиття з батьками було характерним для робітників селянського походження та малолітніх, тоді як дорослі чоловіки прагнули до сепарування та створення власного господарства й родини.

Говорячи про поширеність у робітничому середовищі володіння нерухомістю, варто вказати і на характер такого житла. Видається очевидним, що практика наявності власних квартир серед робітників Єлисаветграда була дуже малопоширеною та, за нашим переконанням, поодинокі зустрічалася лише у малочисельній верхівки робітничого стану з найбільшим рівнем економічного забезпечення – т. зв. «робітничої аристократії», перш за все – майстрів, або у робітників-міщан, що стали суб'єктами успадкування. Здебільшого, нерухомість робітника виглядала радше як приватний будинок-садиба з додатковими господарськими прибудовами – сараєм, та/або погребом і невеликою ділянкою землі для забезпечення елементарних продовольчих потреб. Сам будинок, особливо на міських околицях Єлисаветграда, здебільшого був «лемпачевим»⁴⁴ – тобто, грубо, примітивно побудованими. Під такими мали на увазі одноповерхові споруди з саману (глини, змішаної з соломом), вкриті дахами з соломи й рідше – деревом. На Чечорі – одній з найбільш розвинених робітничих місцевостей передмістя, – переважали хати-мазанки, подекуди сильно вкопані в землю.

Робітники з відносно кращим економічним становищем обов'язково зводили будинок вже з цегли місцевого виробництва та накривали стріху оцинкованим залізом. За спогадами сучасника, у 1909 р. така архітектура в передмісті вже не вважалася рідкісним явищем⁴⁵. Краєзнавець Ю. Тютюшкін, описуючи життя свого прадіда – ливарника заводу Ельворті, Фоки Олексійовича Тютюшкіна, зазначає: «...(йому – Авт.) за сприяння самого Ельворті, дісталася ділянка землі на Солодкій Балці. Якщо поряд люди жили у землянках, то Фока Тютюшкін збудував для сім'ї добротний цегляний будинок на пагорбі»⁴⁶, що мав

⁴² ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1зв., 2зв., 10зв.

⁴³ ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 17-17зв., 18, 48зв., 56зв.

⁴⁴ «Весь Єлисаветград»: Справ. и адрес. кн... на 1909 год. Год I. Єлисаветград: Лито-тип. Д.М. Шполянського, 1909. С. 136.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Тютюшкін Ю.В. Назва міста у документах однієї сім'ї. *Сторінка краєзнавця Ю.В. Тютюшкіна*. URL: <http://www.tyutyushkin.region.in.ua/tutk/preg15-03.html>

леваду на березі Інгулу. Опис ще одного варіанту житлової забудови приватних будинків, характерних для нового району міста – Робітничої слобідки (Миколаївки) – збережених у матеріалах галереї «Єлисаветград» і належав робітнику заводу Ельворті Ілларіону Антоновичу Рибалці (рис. 1)⁴⁷.

Рис. 1. Авторська візуалізація типового робітничого будинку на Робітничій слобідці (Миколаївці)
(за матеріалами галереї «Єлисаветград»⁴⁸)

Це дерев'яна одноповерхова споруда з чотирихилим дахом, покрита, найімовірніше, гонтом, бляхою або оцинкованим залізом й розділена на 8 кімнат. Такий патерн житлового будівництва могли собі дозволити лише найбільш економічно благополучні робітники, так як велика площа потребувала значних затрат при будівництві та подальшому утриманні, а деревина сприймалася в Єлисаветграді як рідкісний для степової зони, дорогий матеріал.

Найбільш примітивним варіантом житла для робітників з сезонною зайнятістю та низьким рівнем матеріального забезпечення були землянки. Щоправда, є підстави вважати, що під цією назвою сучасники не завжди розуміли споруди, повністю зведені в землі – можливо, так назвали й будинки, нижні частини яких вкопувалися в землю, а решта конструкції виходила на поверхню та накривалася дахом, типовим для ординарного будинку. Зокрема, такий варіант забудови бачимо і на листівці № 14 із зображенням Чечорської балки, що є частиною колекції «Єлисаветград на поштових картках» (рис. 2).

Опис подібної споруди залишив й молотобоець М.С. Притюпа. «Це була невелика землянка, низька, з двома підсліпуватими віконцями та ще й не дуже суха», й в таких умовах розміщувалося 4 особи⁴⁹. У 1906 р. серед робітників 8 підприємств старше 25 років, охоплених електоральним переписом, лише 3 проживали в землянках – робітники заводу

⁴⁷ Особа ідентифікована нами в матеріалах перепису робітників підприємства за 1912 р. Ймовірно, був записаний як Лаврентій Антонович Рибалка, або ж йдеться про брата вищезгаданого робітника.

⁴⁸ Візуалізацію виконано за: [Зразок проєкту типового будинку Робітничої слобідки, виданий Ілларіону Антоновичу Рибалці: план]. 1912. *Вірт. музей Галереї «Єлисаветград»*. URL: <https://www.region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0394-1.html>; [Зразок проєкту типового будинку Робітничої слобідки, виданий Ілларіону Антоновичу Рибалці: технічна документація]. 1912. *Вірт. музей Галереї «Єлисаветград»*. URL: <https://www.region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0394-2.html>.

⁴⁹ Притюпа М.С. Гірке минуле. *Кіровоградська правда*. 1957. 20 квітня. С. 3.

Шкловського, селянин Іван Макарович Коврига (біля саду Лайера), а також парового млина «А.Д. Барський та Син» – Микола Константинович Івженко (біля Міського саду) й Петро Іванович Лютенко⁵⁰. У 1912 р. серед робітників заводу Ф.К. Кличка 15-18 р. таких було троє – міщани Іван Степанович Алексєєв, Михайло Трофимович Глодний та Густин Стефанович Тарасов (всі – за Міським садом), а у віковій групі старше 18 – брат останнього, Сергій Степанович Тарасов, там же. На чавуноливарному і механічному заводі Козубського в цій місцевості проживав селян Митрофан Венедиктович Дорошенко, а на паровому млині М.А. Барського – чигиринський міщанин Петро Іванович Лютенко⁵¹.

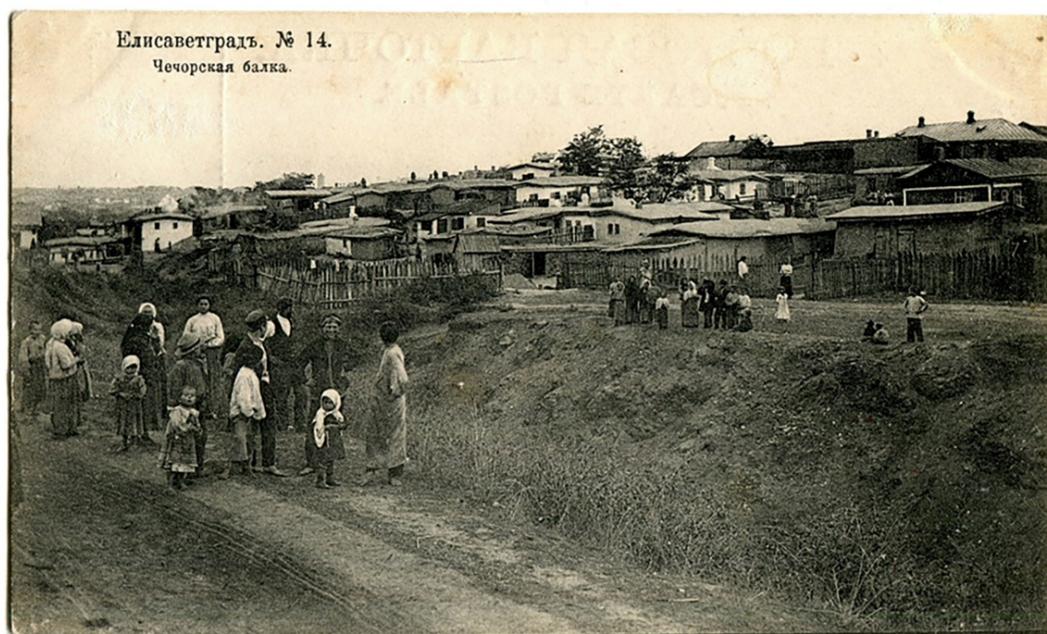

Рис. 2. Вигляд житлової забудови району Чечора у Єлисаветграді. Початок ХХ ст.⁵²

Відповідно до описаних нами значних відмінностей у виборі форм робітничого житла, контрастно відрізнялося і внутрішнє його облаштування – так, житлові приміщення власних будинків обставлялися столами, шафами, лавами, ослонами та мисниками (часто – власного виготовлення), тоді як у найбільш малозабезпечених робітників з усіх побутових зручностей міг бути лише один стіл і солома замість ліжка та постелі⁵³.

Фактори економічних можливостей і близькості до підприємства, де вони знаходили заробіток, вплинули на формування специфічної географії проживання промислових робітників у міському контурі Єлисаветграда. За результатами нашого аналізу цієї проблематики, на основі електоральних реєстрів 1906 р. було створено подану нижче карту

⁵⁰ ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 6зв., 10-10зв.

⁵¹ ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 11зв-15, 17, 26зв.

⁵² Єлисаветград на поштових карточках. 1900-е, 1910-е. Єлисаветград. №14. Чечорская балка. *Вірт. музей Галереї «Єлисаветград»*. URL: <https://region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/kd04/2648.html>

⁵³ Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Кіровоградська область... С. 91.

із нанесенням статистичних даних проживання робітництва в окремих адміністративно-географічних районах, і зазначено окремі локації та міські мікротопоніми їх компактного проживання (рис. 3).

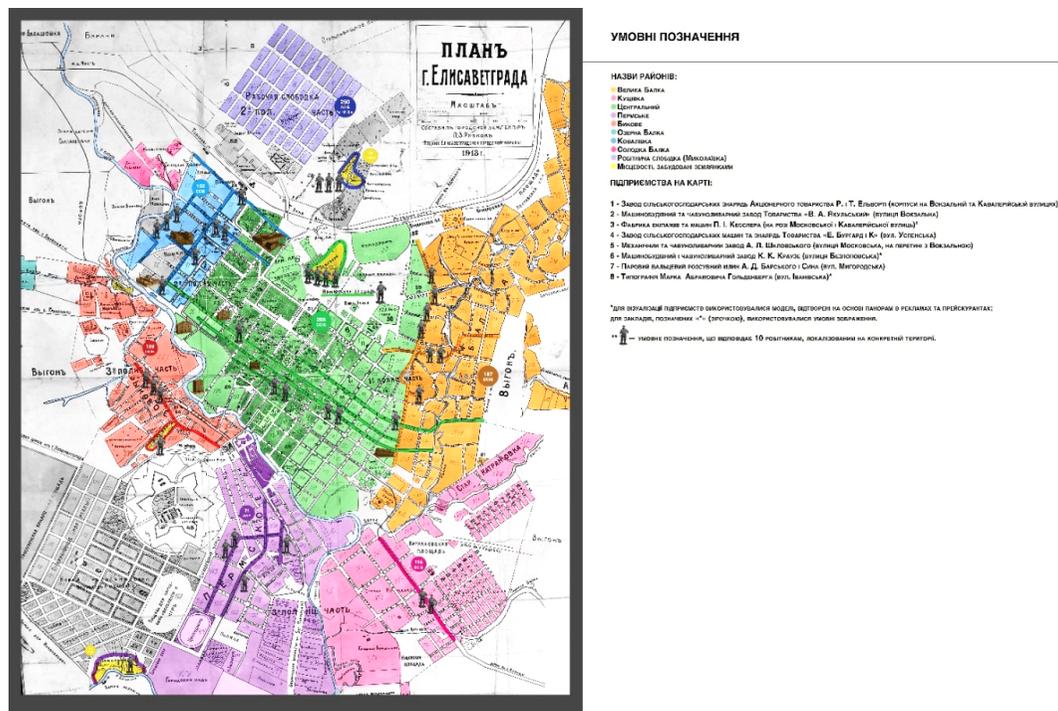

Рис. 3. Локалізація житла промислових робітників Єлисаветграда у 1906 р. за адміністративним районуванням та окремими міськими локаціями їх компактного проживання, абс. та %⁵⁴.

Можемо констатувати, що, відповідно до аналізу просторового розміщення житла робітників восьми провідних підприємств, найбільша їх кількість проживала на лівому березі Інгулу, а з усіх локацій цієї частини міста переважаючим було робітниче населення Центрального району (208 осіб, 21%). Частково це пояснюється місцями знаходження підприємств, обраних для аналізу, так як 6 з 8 промислових закладів розташовувалися саме тут. Найбільша концентрація робітничого населення з усіх місцевостей Центру зафіксована нами біля Ярмаркової площі, де розміщувалися міські кузні. За ними на північ розпочинався житловий масив, створений здебільшого із землянок та оточений зі сходу – лісовими складами, з півночі – полотном залізниці, а з північного сходу – Іподромом. У безпосередній близькості до цієї місцевості знаходилися одразу два машинобудівних підприємства – завод Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» та чавуноливарний і машинобудівний завод парових млинів М.І. Цейтліна. У документах по відношенню до цієї місцевості використовувався розмовний мікротопонім «за кузнями», де сумарно проживало

⁵⁴ Для створення карти та подальшого її опису використано матеріали: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 1-22зв.; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1-27.

45 робітників, з них 42 – заводу Ельворті. 19 осіб жили на вулиці Безпоповській – історичній місцевості компактного розселення общини старообрядців, у 1910 р. перейменованій на вулицю Гоголя⁵⁵. Безпосередньо на цій вулиці знаходилися завод сільськогосподарських машин Краузе та механічний і чавуноливарний завод А.Л. Шкловського. Така ж кількість проживала на Нижній Донській вулиці, що проходила паралельно Безпоповській. По 12 осіб оселилися на Верхній Донській і навколо Ярмаркової площі, 10 – на вулиці Московській, де розміщувався завод сільськогосподарських машин П.І. Кесслера.

Другим за чисельністю районом компактного проживання робітників була Велика Балка – просторово найбільше, але водночас найменш населене передмістя Єлисаветграда⁵⁶ з хаотичним розміщенням вулиць через мінливий рельєф і тотально домінуючою індивідуальною забудовою садибного типу. За нашими підрахунками, тут проживало 187 осіб (18%), з них 43 – на Петропавлівській, 22 – Бериславській і 14 – Козацькій вулицях. На третьому місці – район Ковалівка, де знаходилися завод Товариства «В.А. Яскульський», механічний і чавуноливарний завод А.Л. Шкловського, а північно-східна околиця місцевості прилягала до корпусів заводу Ельворті. Зі 155 робітників (15%), що проживали тут, 38 оселилися на Брудній, 17 – Київській, 14 – Вигінній, 12 – Вокзальній вулицях і 10 – у Покровському провулку, куди безпосередньо виходило південне крило заводу Яскульського. Четверта місцевість – Кушівка, – знаходилася південніше від Великої Балки, але на відміну від неї мала квартальну, ґратчасту систему планування вулиць і розділялася на Стару та Нову частини, де більшість з них були номерними. Сумарно тут проживали 116 робітників (11%), з них 15 – на Кримській вулиці.

Ще одним компактним мікротопонімічним простором Лівобережжя, є місцевість, названа «За залізницею», або «За полотном залізниці», де здебільшого розміщувалися землянки. Тут проживало 33 особи (всього 3% всіх робітників перепису), з них 29 працювали на заводі Ельворті, так як це підприємство знаходилося безпосередньо біля залізничної гілки. Для переходу через лінію залізниці під нею було створено дві арки – з боку Кавалерійської вулиці та Театрального провулку. Сама місцевість заселялася перш за все бідними робітниками та вважалася нерепрезентабельною, так як оточувалася комплексом кладовищ – єврейським, караїмським, магометанським, католицьким, лютеранським, та православним Ковалівським. Із заходу ж місцевість оточувалася інфраструктурою військового гарнізону Єлисаветграда.

Правий берег Інгулу є менш населеним робітниками підприємств, розглянутих у рамках аналізу. Припускаємо, що тут здебільшого проживало робітництво цегельних і пивоварних підприємств, однак жодне з них не було обрано для проведення перепису. Так само неохопленими залишилися колективи майже всіх місцевих парових млинів. Найбільш значними районами у цій місцевості є Бикове – 109 осіб (11%), серед них 30 – на Великій Биківській вулиці. Згадаємо і про частину Бикового – Чечору: яристу, хаотично забудовану місцевість, де проживало найбідніше населення міста і серед них – 10 осіб, охоплених елекційним переписом. Окрім ординарної забудови багатоквартирного та садибного типу, на березі Інгулу в Биковому знаходився і комплекс землянок. Дещо менше робітників

⁵⁵ Улица Гоголя. *Голос Юга*. 1910. 6 января. С. 3.

⁵⁶ «Весь Єлисаветград»: Справ. и адрес. книга на 1910 год. Год II. Єлисаветград: Тип. Х.Ш. Немировского, 1910. С. 57.

проживало на Пермському – 76 осіб (7%), з них 15 – на Миколаївській, а по 11 – на Бобринецькій і Садовій вулицях.

Хочемо звернути увагу і на місцевість, названу мікротонімом «За міським садом», де проживало 13 робітників. Йдеться про міський (казенний) сад, де закінчувався лінія міського трамваю «Вокзал-Пермське». Ця локація біля течії р. Сугоклеї, аналогічно до простору «за залізницею» та берегу Інгулу на Биковому, забудовувалася переважно землянками, тож розраховувалася перш за все на бідне населення, полишене можливості орендувати, купити чи збудувати будинок у частинах міста, ближчих до центрального району Єлисаветграда.

Таким чином, у першій декаді 20 ст. в Єлисаветграді не існувало власне робітничого району, а персонал місцевих підприємств був розкиданий просторовим контуром міста, утворюючи компактні ареали розселення відповідно до розміщення підприємств та свого фінансового становища. Однак, вже у 1909 р. ситуація почала змінюватися – у вересні одразу 600 робітників заводу Єльворті звернулися до Міської управи з проханням виділити їм ділянку міської землі, де вони могли б побудувати власну робітничу слобідку з розрахунком, щоб на кожну родину припадало 180 саж² території (тобто, 8 соток). Адміністрація підприємства підтримала цю ідею та зголосилася кредитувати робітників під будівництво перших споруд⁵⁷. 2 грудня до цього прохання приєдналися робітники інших підприємств Єлисаветграда – заводів Шкловського, Яскульського, Кесслера та Козубського, наголошуючи, що вони хочуть отримати право селитися у робітничій слобідці на однакових з єльвортівцями засадах⁵⁸.

Через бюрократичні процедури та дебати всередині міського самоуправління, ідея будівництва робітничої слобідки розтягнулася на кілька років. Лише навесні 1910 р. Міська управа випрацювала умови роздачі земель під будівництво, при цьому погодившись лише на 350 ділянок розміром 10 на 15 сажнів (близько 7 соток на родину) з умовою, що першими отримають землю робітники без нерухомості, потім – з власністю, але із заборонаю здавати міську землю в оренду. Плата за ділянки становила по 6 копійок за квадратний сажень⁵⁹ – тобто, 9 руб. на рік. Очевидно, ця сума й була прийнята владою Єлисаветграда в якості кінцевої, про що свідчить окладний лист Іосифа Васильовича Рибчинського за 1912 р., розміщений в експозиції галереї «Єлисаветград»⁶⁰.

У листопаді 1910 р. робітники заводу Єльворті обрали уповноважених представників для комунікації з Міською управою, так як вважали, що виділення землі для 350 робітників підприємства досі не ведеться через несприйняття владою осіб, що комунікують з нею, як таких, що мають офіційні повноваження⁶¹. 16 лютого 1911 р. в аудиторії заводу Єльворті відбулося зібрання 500 робітників, що вирішили розподілити між собою ділянки методом жеребу й організувати артіль для будівництва житла на слобідці⁶². Лише через 4 місяці,

⁵⁷ По Україні. З Херсонщини. Робітничий город. *Рада*. 1909. 17 вересня. С. 2.

⁵⁸ К устройству рабочей слободки. *Голос Юга*. 1909. 2 декабря. С. 3.

⁵⁹ Юг. Наши корреспонденции. Єлисаветград. *Одесские новости*. 1910. 5 мая. С. 5.

⁶⁰ [Окладный лист з Єлисаветградської міської управи за 1912 р., виданий Іосифу Васильовичу Рибчинському за землю на Робітничій слобідці]. 1912. *Вірт. музей Галереї «Єлисаветград»*. URL: <https://region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0059.html>

⁶¹ Рабочая слободка. *Труд*. 1910. 28 ноября. С. 6-7.

⁶² О рабочей слободке. *Голос Юга*. 1911. 6 февраля. С. 3.

16 липня, херсонський губернатор офіційно затвердив план будівництва робітничої слобідки під назвою «Миколаївка»⁶³ (паралельно використовувалася ще одна назва – Романівка), однак і цю дату не можна вважати початком фактичної забудови цієї місцевості, так як прийом заяв і процедура жеребу ще не були проведені. 29 серпня члени міської управи Близюк і Пихов організували розподіл ділянок між 241 робітником промислових підприємств⁶⁴, однак реальний початок житлового будівництва відбувся тільки навесні 1912 р. З цієї причини, новосели просили міську владу почати нарахування орендної плати не з вересня 1911 р., а з січня 1912 р., провести до земель Миколаївки лінію водогону та дозволити безкоштовно відпускати глину з міських глинищ для їх потреб⁶⁵.

Після початку забудови Робітничої слобідки, у квітні 1912 р. відбувся другий етап жеребкування, що торкнувся й інших місцевостей міста. Так, біля неї було додатково нарізано 189 ділянок, вдвічі більших від прийнятої норми 1910 р. – по 300 саж² кожна (близько 14 соток), 154 ділянки на Некрасівській слобідці біля Петропавлівської церкви та єврейського кладовища, 25 ділянок біля міської в'язниці, 10 ділянок за полотном залізниці та 27 ділянок у районі Великої Балки⁶⁶ – таким чином, кількість робітників-власників нерухомості збільшилася і в інших районах Єлисаветграда. Загалом же, на момент перепису населення Робітничої слобідки, проведеного статистичним комітетом Міської управи на чолі з С.М. Лаптевим 1 серпня 1913 р., «осіле» населення району складало вже 1512 осіб⁶⁷, а число забудованих ділянок з житловими спорудами – 279 з 341 виданої в оренду⁶⁸, тобто усереднено 5 осіб на один будинок.

Порівняння списків домовласників від листопада 1913 р. із переписом робітників дозволяє констатувати закономірне домінування персоналу заводу Ельворті: з ідентифікованих 129 робітників, на цьому підприємстві працювали 109, 11 осіб – на заводі Шкловського, по 3 – на заводах Бургарда та Яскульського, 2 – Козубського та 1 – Шопинського. 17 ділянок в списку були записані на жінок, а у 8 випадках в якості орендарів виступають родини – Олександр і Варвара Волецуки, Лука і Мавра Садовські, Тимофій і Бела Матвієнки, Андрій і Варвара Коваленки, Артем та Февронія Тертичні, Корній і Марія Лісаєви, Дорофій та Єлисавета Локтіонові, Григорій та Анастасія Локтіонові⁶⁹.

Цікавим є й підхід аналізу наявності власного житла до отримання землі на слобідці та станової приналежності, хоча інформація щодо цих параметрів є обмеженою – так, за нашими підрахунками, серед групи 40 робітників 35 не мали нерухомості до переселення на Миколаївку, а в оптиці станової належності 22 були міщанами та 18 – селянами⁷⁰. Мусимо визнати, що повна інтерпретація цього джерела потребує подальшої роботи, так як логіка його укладання для нас є не до кінця зрозумілою.

⁶³ Об устройстве рабочей слободки. *Голос Юга*. 1911. 16 июля. С. 3.

⁶⁴ Раздача мест на слободке Николаевке. *Голос Юга*. 1911. 30 августа. С. 3.

⁶⁵ К устройству рабочей слободки. *Голос Юга*. 1911. 8 октября. С. 3.

⁶⁶ Жеребьевка участков. *Голос Юга*. 1912. 10 апреля. С. 3.

⁶⁷ Материалы о постройке училищного здания в «Рабочей слободке»: доклады городского статистика и члена управы, пояснительная записка к «школьной сети г. Єлисаветграда»; переписка и выписки из журналов заседаний гор. думы. ДАКіРО. Ф. 78. Оп. 4. Спр. 845. Арк. 10.

⁶⁸ Ibidem. Арк. 11.

⁶⁹ Об оценке усадеб в «Рабочей Слободке»: докладные записки городского статистика, списки домовладельцев. ДАКіРО. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 18в. Арк. 8-12зв.

⁷⁰ Пораховано за: ДАКіРО. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 18в. Арк. 8-12зв.; ДАКіРО. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 1-153.

Висновки. Дослідження житлових стратегій промислових робітників Єлисаветграда кінця 19 – початку 20 ст. показало, що в їх структурі домінувала частка осіб, локалізованих у просторовому контурі міста. Станом на 1906 р. тут проживало 91,13% робітників 8 провідних підприємств старше 25 років, тоді як лише 8,87% послуговувалися будинками у селах передмістя. При цьому, явище маятникових трудових міграцій було типовим, здебільшого, для населення найближчих сіл на відстані 2-7 верст від міста (Балашівки, Лелеківки, Арнаутівки та Великої Мамайки). Основними формами житла для робітників виступали орендовані квартири, кімнати та їх частини – «кути», власні приватні садиби, а також колективне проживання у робітничих казармах, нічліжних будинках і безпосередньо у виробничих приміщеннях, хоча приклади таких підприємств і були поодинокими.

Було підкреслено, що пришлі, сезонні робітники користувалися й послугами нічліжних будинків, заїжджих дворів, а також інфраструктурою міського лікувально-продовольчого пункту та «будинків залізниці», що, відповідно до нашої гіпотези, слугували своєрідними пунктами збору та робітничими казармами.

Відповідно до отриманих даних, кількість робітників Єлисаветграда, що володіли власним житлом, поступово зростала – від 33,82% робітників старше 25 років у 1906 р. до 44,69% у 1912 р.

Аналіз просторового розміщення житла дозволив виділити локації компактного проживання робітників, серед яких найбільшими були Центральний район (21%), Велика Балка (18%), Ковалівка (15%) та Кушівка (11% всіх робітників відповідно). Важливим етапом у покращенні житлових умов промислового робітництва стало заснування Робітничої слобідки (Миколаївки), де Міською управою було виділено 341 ділянку під індивідуальну забудову, що сприяло зростанню частки робітників-власників житла та їх інтеграції до міської спільноти Єлисаветграда.

Yaroslav Chaban

From Barracks to Private Homesteads: Housing Strategies of Industrial Workers in Yelisavetgrad from the 1880s to the Early 1900s

Abstract: This article examines the housing strategies of industrial workers in Yelisavetgrad from the 1880s to the early 20th century. Based on a comprehensive analysis of statistical data, archival documents, and periodicals, the study identifies the main types of housing and the factors that influenced workers' residential choices. The analysis found that the vast majority of workers at leading enterprises (91.13% as of 1906) lived within the city, while only 8.87% resided in suburban villages. Commuting (pendulum migration) was typical for workers from nearby settlements such as Balashivka, Lelekivka, Arnautivka, and Velyka Mamayka, located within 2 to 7 versts of the city. The primary forms of housing included rented apartments, rooms or parts thereof (so-called «corners»), private homesteads, as well as temporary or collective accommodation in worker barracks, and occasionally in factory premises. The study also recorded a gradual increase in the proportion of workers who owned their homes—from 33.82% in 1906 to 44.69% in 1912. Other, less common forms of

accommodation included doss-houses, inns, medical and food provision facilities, and «railway houses». A spatial analysis of housing locations for workers from the eight largest enterprises in Yelisavetgrad in 1906 revealed areas of residential concentration, particularly the Central District (21%), Velyka Balka (18%), Kovalivka (15%), and Kushchivka (11%). A significant development in improving workers' housing conditions was the establishment of a Workers' Settlement known as Mykolaivka, where the city council allocated 341 plots for individual construction in 1912. This initiative contributed to the rising share of worker homeowners and fostered their deeper integration into the urban community of Yelisavetgrad.

Keywords: industrial workers, everyday life, living conditions, housing, housing strategies, Elworthy, Yelisavetgrad